

УДК 811.161.2'373.21''19''

ЖИВЕ СЛОВО ПРО ДЕРЕВ'ЯНУ МОВУ

Лариса Масенко. Мова радянського тоталітаризму. – Київ: ТОВ “Видавництво “КЛЮ”. – 2017. – 240 с.

Володимир Пілецький

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська, 1/234, 79001 Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2108.68.9007>

Мова радянського тоталітаризму цікава для нас не тільки як феномен недавнього історичного минулого. Її глибоке й усебічне дослідження необхідне для вирішення сучасних проблем функціонування української мови як державної, які закорінені в минулому, особливо в недавньому радянському. Книга Л. Масенко, в якій на основі аналізу текстів комуністичних вождів та документів каральних органів проаналізовано мову як засіб спотворювання дійсності та інструмент державного тероризму, спрямована передусім на викорчовування тих перекохань у мовній свідомості сучасних українців, що успадковані від часів комуністичної диктатури.

Однією із засадничих в рецензованій монографії є думка про те, що комуністичний режим не зміг би протриматись понад сім десятиліть, якби він опирався тільки на державний терор. Іншою міцною його підпорою стала повсякчасна брехня, що підмінювала дійсність та створювала сформалізовані фікції замість реального життя (с.7), а також мова, призначена приховувати такі спотворення та прославляти режим.

Авторка монографії наводить низку термінів на позначення мови радянського тоталітаризму. Крім поширеного в різноманітних соціолінгвістичних працях найменування “новомова”, вона подає перелік інших наявних у спеціальній літературі термінів (“мова тоталітарного суспільства”, “мова тоталітаризму”, “тоталітарна мова”, “мова тоталітарної партії”, “мова КППС”, “советський язык”, “антимова”, “радянський політичний жаргон”, “мова радянської бюрократії”, “мова Совдепії”, “радянський політичний жаргон», “мова радянської бюрократії»), слухно зауважуючи, що основною проблемою аналізу новомови є її функціонування, зв'язок з ідеологією, вплив на виховання так званої нової людини (с.11-12). Штучно сформована для ритуального обслуговування тоталітарного режиму квазімова, що зародилась у надрах публіцистики, стала претендувати на універсальність, тобто на роль мови взагалі, а не тільки одного із її стилів. Окрему увагу в монографії звернено змістовий обсяг кількох метафоричних найменувань новомови: “дерев'яна», “суконна”, “репресивна”, “дубль-новомова”, “енкратичний соціолект”, “акратичний соціолект”.

У книзі також проаналізовано сучасний стан опрацювання тоталітарної мови в українському мовознавстві та звернено, увагу на проблему перекладності чи

неперекладності новомови з російської, особливо на роль калькування при цьому. Деякі українських мовознавці, крім скопійованої назви “новомова”, послуговуються російським терміном “новояз”, а базовою лексичною одиницею такої тоталітарної мови вважають термін “советизм” або його українську кальку “радянїзм”.

Основну увагу в монографії Л. Масенко звернуто на засадничі погляди комуністичної ідеології та їх відображення в тоталітарній мові. Авторка слушно пов'язує виникнення новомови з необхідністю ословити марксистський дихотомний поділ світу на своє і чуже, нове і старе, прогресивне і відстале тощо. Звідси й використання мови для прославлення позитивних рис комуністичного режиму, що його авторка називає “дискурс ошуканства” і присвячує йому перший розділ, і застосування мови для осудження негативних проявів у тоталітарнім суспільстві, що його в роботі названо “дискурс ненависті” і проаналізовано в другому розділі. Якщо найменування “ненавист”, як видається, у заголовку другого розділу цілковито відображає мету пропагандистського використання мови як засобу залякування радянської людини, то у першому краще було вжити не лексему “ошуканство”, семантика якої, як і слова “ненавист”, супроводиться негативною конотацією, а використати мовну одиницю на позначення надмірного вихвалання, прославлення комуністичного режиму, наприклад церковнослов'янізм “славословіє” або його український відповідник “славослів'я” чи якусь іншу номінацію з гіперболізованим позитивним метафоричним відтінком.

Значне наукове зацікавлення викликають характеристики новомови, спрямовані на прославлення тоталітарного режиму. До них, на думку авторки, належать використання ідеологем для впровадження засадничих понять тоталітарної системи, домінування оцінки над значенням, широке застосування квазіточньювальних означень, евфемізмів, аббревіатур, складноскорочених слів та лозунговість. Ядро лексичної системи мови радянського тоталітаризму формували слова і словосполучки, що називали ключові поняття панівного режиму: “комунїзм”, “комунїст”, “комунїстична партія”, “ленїзм”, “марксїзм-ленїзм”, “їнтернаціоналїзм”, “дружба народів”, “комунїстичний”, “соціалїстичний”, “їнтернаціональний” тощо. Через постійне повторювання, як слушно зауважує дослідниця, такі слова і словосполучки втрачали денотативне значення, перетворюючись на знаки з однією функцією – ритуальною (с.23). Систему ключових ідеологем доповнювала низка віддієслівних іменників з позитивною семантикою (“вдосконалення”, “збільшення”, “зміцнення”, “зростання”, “підвищення”, “піднесення”, “поглиблення”, “примноження”, “розширення”) і сукупність базованих на таких іменниках словосполук з “дубльованою семантикою” (“зміцнення могутності”, “зростання темпів”, “підвищення рівня”). Нагромадження віддієслівних іменників замість властивих синтаксису української мови дієслівних конструкцій стало мовним засобом вираження відсутності суб'єкта, а таке знеособлювання уможливило наступні маніпуляції свідомістю радянської людини.

У роботі також описано ще один засіб міфологізації людської свідомості: живання лексичних (“все більше й більше”, “все краще й краще”, “зміцнюється й зміцнюється на краще”) і семантичних (“дальше підвищення”, “дальше зближення”, “просування вперед”, “вища стадія”) повторів.

Чи не найприкметнішою рисою новомови стало панування оцінки над значенням, коли семантика слова підпорядковується оцінці: значення опорних іменників могли бути нечіткими і незрозумілими, проте виражені прикметниками оцінки мусили

бути виразними та однозначними. Так нав'язувались уявлення про комуністичні цінності, яких не можна ані оскаржити, ні заперечити. Мовним засобом такого промовання мізків ставало широке використання гіперболізованих оцінно-атрибутивних означень. Для прославлення радянського ладу вживали прикметники, утворені на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень розміру (*величезний, грандіозний*), часу (*вічний, новий*), кількості (*всенародний, численний*), швидкості (*прискорений, семимильний*) сили, міцності (*всесильний, могутній*) тощо. Конотація прикметників у словосполучах з найменуваннями реалій капіталістичного світу була цілковито протилежна: *дикий капіталізм, нестерпні суперечності*. У роботі також описано інші стилістичні засоби прославлення тоталітарного режиму, серед яких використання прикметників з найвищим ступенем позитивної оцінки, широке вживання прикметника *сталінський* як синоніма усього позитивного, найкращого в добу культури особи (с. 26-27).

За допомогою квазіуточнювальних означень радянська пропаганда не тільки приховувала дійсність, а й нав'язувала фіктивні цінності. На різних сторінках книги проаналізовано способи і засоби спотворювання семантики слів *демократія, патріотизм, інтернаціоналізм, совість, мораль, честь* та ін. Так, "*демократія*" розщеплювалось на два протилежні поняття – *буржуазну демократію* як диктатуру буржуазії та *народну демократію* – диктатуру пролетаріату. Першу трактували вкрай негативно, а другу, навпаки, як усунуць позитивне явище (А де ж влада народу, себто справжня демократія, за панування одного чи іншого класу як його складників?). Назви морально-етичних категорій *совість, мораль, честь*, поєднуючись з ідіолексемами, втрачали своє універсальне значення, набуваючи ідеологізованої, класово-партійної семантики: *комуністична мораль, робітничка совість, пролетарська честь* (с. 28-29).

Ідеологічний контекст обмежував сполучувальні можливості слів, унаслідок чого виникали словосполучення, в яких один компонент обов'язково передбачав інший. *Патріотизм* міг бути лише *радянським, націоналізм – буржуазним, космополітизм – безрідним*. Синонімами ставали назви понять, які в реальному житті ними не є, наприклад *партія і народ*.

Авторка також аналізує чималу кількість евфемізмів, які спотворювали дійсність у різних сферах життя – політичній, економічній, культурній. Так, *війну*, що її розв'язав Радянський Союз в Афганістані, називали *виконанням інтернаціонального обов'язку, російські мову в СРСР як державну – язиком міжнаціонального об'єднання, витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя – російсько-українською двомовністю, партійну диктатуру – диктатурою пролетаріату, вірність літератури вимогам партії – об'єктивністю*. Слово *партія* теж набуло нового значення, протилежного узвичаєному, коли воно позначало групу людей, яка згідно із загальноприйнятими правилами змагалася за владу. У радянській однопартійній системі партія сама визначала правила, тобто узурпувала владу. Через це найпоширеніший в Радянському Союзі лозунг "Народ і партія єдині" був наскрізь фальшивий, бо за ним приховували реальну залежність народу від панівної ролі партійних очільників. Спотворювали дійсність також численні мітинги і паради, де народ проходив повз трибуну з партійним керівництвом, щоб продемонструвати безумовну підтримку політики КПРС. У рецензованій праці наведено значну кількість інших облудних лозунгів. Зрештою, початкові слова гімну СРСР теж

ошуканські, оскільки непорушна єдність і навічна згуртованість радянських республік навколо Росії цілковито суперечать їх праву на свободу і незалежність.

Наслідком аналізу руйнівного впливу комуністичної пропаганди на свідомість людини став висновок авторки про антикомунікативний характер новомови як знаряддя формування стереотипів радянського тоталітаризму: “Призначена для дезінформації, вона суперечить притаманній мові комунікативній функції. Постійне перебування під пресом “єдино правильної комуністичної ідеології” та її мови робило пристосуванство основною формою соціальної поведінки, породжувало як масове явище нещирість, двоєдушність, звичку до подвійних стандартів, коли люди говорили одне, а думали інше” (с. 43). А також до психології обложенця, зусібч оточеного ворогами в своїй радянській (а сьогодні російській) фортеці.

Другий розділ праці “Дискурс ненависті”, власне, присвячений номінаціям ворогів радянського тоталітарного режиму. Авторка, починаючи від ключового узагальнювального поняття “*ворог народу*”, аналізує цілу низку подібних назв. Чимало сторінок книги присвячено етимології та семантиці найменувань українців, що їх зараховували до противників панівної партії і називали “ворогами народу”. Це і *куркулі*, і *мазепинці*, і *петлюрівці*, і *українські буржуазні націоналісти*, і *нашисти*, і *фашисти*, і *київська хунта* та ще низка інших лексем, які в тоталітарних дискурсах обов'язково супроводжувались негативними конотаціями.

На особливу увагу заслуговують ті сторінки книги (с. 90-93), де авторка показує, як маніпулятивній радянській пропаганді вдалося сформулювати в масовій свідомості російського і російськомовного населення УРСР сприйняття всіх західних українців як *бандерівців* – регіональної групи, відчуженої від решти української людності та недоброзичливої до неї. Сьогочасний же російський політичний провід нерідко бандерівцями називає усіх українців і переносить збірну назву “*бандерівщина*” на всю Україну. Саме продовженням дискурсу епохи тоталітаризму є ряд ключових понять сучасної гібридної російської пропагандистської війни, до яких, крім лексеми “*бандерівці*”, належать “*нашисти*”, “*фашисти*” і “*київська хунта*”, що ними називають групу людей, яка буцімто насильно захопила владу в Україні, щоб відірвати український народ від “братнього” російського (с. 93). Так у масовій свідомості сучасних українців формують сприйняття державної верхівки як ворожої народу групи, що незаконно узурпувала владу внаслідок державного перевороту, а не Революції Гідності.

Ще однією прикметною рисою недавньої діяльності цілковито залежних від спонсорів ворогів української незалежності засобів масової інформації, що перебували під контролем керованих із Кремля антидержавних політичних груп, було якнайширше використання терміна “*фашизм*”, який, як переконливо доводить авторка монографії, повернув у “публічний дискурс сталінську риторику часів боротьби з “ворогами народу”. Надзвичайна активізація використання цього найменування для дискредитації національно-демократичних сил у період президентства Януковича була одним з мовних маркерів, що засвідчував прихід до влади п'ятої колони з метою демонтажу Української держави” (с. 147). Усебічний аналіз маніпуляцій свідомістю сучасних українців ще раз нагадує всім нам, чому за усунення від влади представника кримінального світу Віктора Януковича і досі доводиться платити такою дорогою ціною - кров'ю найкращих синів і дочок нашого народу.

У третьому розділі монографії проаналізовано процеси соціальної та національної уніфікації в СРСР. Авторка звертає увагу на два основні різновиди політики КПРС у сфері формування так званої нової людини: руйнацію родини та мовно-культурну уніфікацію. Руйнація родини відбувалася найрізноманітнішими способами. Це і пропаганда “вільного кохання” без любові і родинних обов’язків, і привселюдна відмова дітей так званих класових ворогів від батьків, що були розстріляні, заарештовані і заслані під час червоного терору, і практика стеження і доносництва, що поширювалась і на близьких родичів, і відправлення дітей “ворогів народу”, в дитбудинки, де їх відчувували від рідних батьків і в ролі матері нав’язували абстрактний образ Батьківщини, а батька – образ конкретного вождя товариша Сталіна. Поклоніння Сталінові як язичницькому божкові, якого йменували “вождем”, “батьком народів”, “батьком людства”, споріднює, на думку дослідниці, тоталітаризм радянської доби з давніми східними деспотіями (с.175).

Ще однією формою впровадження у масову свідомість потрібних тоталітарній державі стереотипів було якнайширше використання родинно-побутової лексики в евфемізмах, що приховували асиміляцію й винародовлювання неросійських народів: “братні народи”, “народи-брати”, “сім’я народів”, “єдина родина”, “дружба народів”, “братерське єднання народів”, “чуття єдиної родини”. Незважаючи на видозміни форм національно-культурної асиміляції в різні періоди тоталітарної держави (політика коренізації, сталінщина, хрущовська відлига, брежнєвщина, перебудова), магістральний курс на асиміляцію залишався незмінним.

В останніх підрозділах рецензованої праці проаналізовано згубні для незалежної України наслідки комуністичного проекту створення єдиного радянського народу з інтегрованою російською мовою та накреслено основні шляхи виходу із сучасної національно-культурної кризи. Русифікація значної частини населення України спричинила несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин. Захід країни українськомовний, Схід і Південь переважно російськомовні, а Центральна Україна становить перехідну зону. Мовний розкол, на думку авторки, це не тільки опозиція двох мов, але й протиставлення цивілізаційних орієнтацій населення (с.219). Асимільовані й денаціоналізовані середовища великих міст південно-східних і частково центральних областей блокують процес творення модерної української нації. Адже значно легше маніпулювати свідомістю розпорошеного натовпу, ніж мати справу з об’єднаним навколо спільної національної ідеї народом. І саме названі вище засимільовані середовища в демократичних умовах вільного вибору приводять до влади популістів, яким глибоко байдужі національно-культурні цінності.

Наприкінці монографії Л. Масенко підкреслює, що захистити Україну у війні з агресором, який успадкував від радянського тоталітарного режиму два визначальні принципи державного управління – насильство і брехню, здатна тільки сильна армія, оснащена сучасною потужною зброєю. Але не менш важливим засобом боротьби за незалежну державу є й духовна зброя, передусім політика дерусифікації, що передбачає державну підтримку української мови, утвердження її справжнього, а не декларативного державного статусу. Державна українська мова, творячи солідарні зв’язки між різними групами людей усередині країни, реально зможе виконати функцію формування цілісної політичної нації.